

Asta Õim

PhD, emakeele seltsi auliige, on uurinud sõnavarasuhteid, kujundkeelt, koostanud ja toimetanud tõlke- ja ükskeelseid sõnaraamatuid

Kuidas tekivad ja muutuvad fraseologismid

Inimkeel on tõenäoliselt loonud esmalt leksikaalsed vahendid reaalse füüsilise ehk materiaalse maailma objektide ja suhete tähistamiseks. Abstraktsete objektide ja vahekordade ning inimese mentaalsete omaduste, tajude, seisundite, toimingute jms edastamise tähiseks on laenatud leksikaalseid vahendeid juba olemasolevate, füüsilist maailma tähistavate hulgast, neid pigem ümber mõtestatud kui et selleks spetsiaalselt erisõnavara loodud. Kuidas toimub reaalse maailma objektide ümbermõtestamine? Millised neist osalevad mentaalsete omaduste tähistamises? Millised mõistevaldkonnad omavahel suhestuvad? Üks võimalusi on teha seda fraseologismi (sh ka metafoorsete liitsõnade) kujundit kandva sõna (kujundituuma) eristamise abil ja kaudu.

Mis on fraseologism ja tema kujundituum?

Fraseologismi käsitatakse siinses artiklis konventsionaalse keeleüksusena, mille mõistmiseks ei piisa ainult keele grammatikareeglite ja sõnavara tundmisest. Ehk teisisõnu: fraseologism on selline keeleüksus, millel on oma tähendussisu, vorm ja kujundituum. Viimast on nimetatud ka keskseks pildielemendiks, kujundlikuks sisuelemendiks, tuumelemendiks, sisudominandiks, idiomaatiliseks keskmeks, kujundsõnaks. Soome vanasõnauurija Matti Kuusi (1963: 340) on üle poole sajandi tagasi kasutanud terminit *ydin*, mis iseloomustab seda nähtust ehk kõige paremini.

Fraseologismi kujundituum võib olla leksikaalselt vormistatud erinevalt: alates ühest sõnakujust (nagu nt lihtvõrdlustes *nagu vahakuju* 'liikumatu, jäik', 'kahvatu, kaame') kuni mõistekompleksini lausekujulistest

väljendites (nagu nt *Oleks seal sarved peas, ajaks ilma ümber* 'ebarealse soovi, oletuse, ettepaneku vms kohta'). Et väljendist üles leida selle kujundlik sisudominant, tuleb lähtuda kujundi tekkemehhanismist ning arvestada, milliste semantiliste muutuste käigus ja tulemusena see on tekkinud ning millised formaalsed leksikaalsed ja grammatilised muutused leiavad aset väljendi aktualiseerumisel, kasutamisel kontekstis.

Kuidas tekivad fraseologismid?

Fraseologismi tekkemehhanismiks on **ümbermõtestamine** ehk **semantiline teisenemine**. Selle käigus ühte mõistealasse kuuluv(ad) tähendus(ed) projitseeritakse, kantakse üle teisele ning tulemuseks on transformatsioon, teisendus – A on B mingi toimingu alusel (Baranov, Dobrovolski 1996: jj; 2008: 33–46). Vaatame seda mõiste *nina* näitel.

- (1) *Ta nuuskas nina.*
- (2) *Ta seisis laeva ninas.*
- (3) *Ta hõõrus salvi nina alla ohatisele.*
- (4) *Ta hõõrus mulle viltulaskmist nina alla.*

Lausetes (1) ja (3) on *nina* kasutatud otsetähenduses, tähendus A 'inimese hingamisteede algusosa' on ka lauses sama, seega A on A. Lauses (2) on *nina* kasutatud üle kantud tähenduses, tähendus A on lauses kasutatud tähenduses B 'mingi asja, antud juhul laeva eenduv ots' ning tegemist on ümbermõtestamisega lekseemi tasandil, seega A on B. Lauses (4) on ümber mõtestatud lisaks *ninale* ka verb *hõõruma* ning tulemuseks on uus, teise mõistevaldkonda kuuluv tähendus 'kellelegi ühte ja sama ette heitma'.

Ümbermõtestamine võib toimuda mitmel viisil. **Terviku ümbermõtestamise** käigus hakatakse otsetähenduses lekseeme kasutama metafoorselt muutmata kujul: väljend A, millel on situatsioonis A tähendus A, mõtestatakse ümber situatsioonis B tähenduses B (Baranov, Dobrovolski 2008: 33–34). Näiteks väljenditele *Ameerikat avastama, naelapead tabama, omil jalul seisma, karvu pihku võtma, juukseid katkuma, härjal sarvist haarama, siga ka ei söö* on ühine see, et nad on kasutatavad vastavates situatsioonides niisuguses tähenduses, mis tuleneb nimetatud sõnaühendite komponentide tähendustest. Ümbermõtestatuna teistes situatsioonides tähendavad nad hoopis midagi uut, vastavalt tähendustes 'midagi ammutuntut uue pähe välja pakkuma', 'täpselt toimima',

'majanduslikult ise toime tulema', 'karistama', 'meeleheitel olema' ja 'otsustavalt tegutsema hakkama', 'täiesti kõlbmatu olema'. Idiomaatilisus ei iseloomusta üksnes fraseoloogiat, vaid ka teisi loomulikku keelekasutusse kuuluvaid keelendeid. Kui samasugune semantiline teisenemine toimub lekseemi tasandil, siis tekib metafoorse või metonüümilise ülekande tulemusena polüseemne, mitme tähendusega lekseem, nt *lammas* 1. sõraline villkattega koduloom, 2. lambaliha (*hautatud lammas*), 3. lambanahk (*Ungari lambast kasukas*), 4. alistuv ning arg inimene, tossike (*Ta pole mees, ta on lammas*).

Sisuline ehk **intensionaalne übermõtestamine** erineb terviku übermõtestamisest selle poolest, et algsel sõnaühendil puudub tõeväärtus ehk tõe vastav situatsioon (Baranov, Dobrovolski 2008: 34). Üpris raske on ette kujutada olukordi, mida iseloomustaksid otseses tähenduses *veresaun, jalgu selga võtma, torm veeklaasis, sääsest elevanti tegema*. Übermõtestatuna tähendavad need vastavalt 'tapmine, suur veretöö', 'jooksmas', 'ärritus, pahameel tähtsusetu, tühise asja pärast', 'tühist asja tähtsana esitama, liialdama'.

Komponendikeskne übermõtestamine toimub juhtudel, kui sõnaühendis teiseneb semantiliselt iga komponent eraldi ning väljendi tähendus formuleerub koostisosade übermõtestatud tähendustest (Baranov, Dobrovolski 2008: 35). Näiteks väljend *ussike põrmus*, millel puudub otsese tähendusega korrelaat, on tekkinud koostisosade *uss* 'loogeldes liikuv pikliku kehaga selgrootu' ja *põrm* 'muld, maapind, tolmu' übermõtestamise tulemusena. Mõlemad komponendid osutavad metafoorselt inimese madalale sotsiaalsele staatusele: *ussike* 'haletsusväärne, tähtsusetu inimene', mida võimendab deminutiivliide *-ke*, ning *põrmus* 'madalas, alandatud olekus'. Vrd veel: *siidis ja sametis käima ~ elama* (siid, samet 'kvaliteetne hinnaline kangas' > jõukas elu), *kärina ja mürinaga* 'hoogsalt, intensiivselt' (kärin, mürin 'hoogsa tegevusega kaasnev heli' > kiirus). Selline idioomi tekkemehhanism ei eelda tervikkeelendi metafoorselt übermõtestamist, väljend pannakse hoopis kokku übermõtestatud komponentidest ükshaaval.

Terviku osalise übermõtestamise korral ei mõtestata über kõiki väljendi tähendust kandvaid komponente, vaid üksnes osa neist (Baranov, Dobrovolski 2008: 44–45). Mõnikord säilitavad oma esialgse otsese tähenduse isegi mitu semantiliselt olulist osist: *kõvera kase kaudu*

sugulane 'kauge sugulane', *valetab nii et suu suitseb* 'palju valetama', *oma peaga vastutama* 'oma eluga garanteerima, vastutama', *silmi peast nutma* 'palju nutma', *raha sügeleb taskus* 'keegi tahab raha kulutada', *sööb nagu lind* 'sööb väga vähe', *laulab nagu linnuke* 'laulab hästi; räägib lodusalt'. Harald Burger (Burger 2010: 40) nimetab selliseid väljendeid osaidioomideks (sks k Teil-Idiome).

Grammatiliste omaduste teisenemisel muudab väljendi sisu kandev komponent oma kategoriaalset kuuluvust (vt Korhonen 2002: 402; Baranov, Dobrovolski 2008: 38). Näiteks väljendis *ehku peale* täidab sidesõnast komponent *ehk* nimisõna rolli ning saab nimisõna omadused, kaotades sidesõna omad: 1) ei vormista lausesisest rinnastust nagu *ehk*-sidesõnale kohane, vaid täidab väljendi struktuuris moodustaja rolli; 2) käandub (esineb ainsuse omastava vormis) ja 3) omab leksikaalset tähendust 'ebakindel olek, ebakindlus'. Lauses talitleb väljend *ehku peale* määrusena ning on ilmselt aja küsimus, mil need kaks sõna sulavad kokku liitmäärsõnaks *ehkupeale*.

Nimisõna funktsioone täidavad väljendis lisaks sidesõnadele (*agal on saba taga*) ka asesõnad (*ah sa mu meie* 'imestust, vaimustust, üllatust väljendav hüüatus', *kus sa sellega* 'oh ei, hoopiski mitte', *sina peal* 'räägivad omavahel „sina“') ning teistesegi mittetäistähenduslikesse muutumatutesse sõnaliikidesse kuuluvad sõnad, näiteks *aitäh eest* 'tasuta', *ei üttele ei ega jah* 'ei üttele mitte midagi', *mitte üks noh* 'mitte sõnagi, mitte üks raas, kübe'.

Näivalt ammendav loetelu on üks idiomaatilise kodeerimise viise, mis seisneb selles, et loetletakse mingi hulga mõned elemendid, mis ei hõlma koguhulka, kuid mida interpreteeritakse nii, nagu need teeksid seda (Baranov, Dobrovolski 2008: 40–41). Tavaliselt märgivad sellise väljendi elemendid millegi piirmäära. Näiteks *ei lausu musta ega valget* ei tähenda seda, et 'ei üttele musta' ja 'ei üttele valget', vaid 'ei üttele seda, mis algab mustaga, hõlmab kõiki vahetoone ja lõpeb valgega' ehk teisisõnu 'ei üttele mitte midagi, vaikib'. Eesti keeles on mitu vaagelementidega järjestatud hulga konstruktsiooni:

1. *ei X ega Y*, mille korral X ja Y tähistavad sageli piirelemente, näiteks *ei anna kuiva ega märga, ei ole otsa ega äärt*. Hulka ja määra märkivate elementide valikut võib eesti keeles tõenäoliste objektide kõrval sagedasti dikteerida üksnes nende häälikuline kooskõla, riim ja rütm. Näiteks *ei ole pala ega pauku* ei hõlma potentsiaalseid omamisobjekte, ometi mõistame

seada väljendit just kõike hõlmavana. Konstruktsioon *ei X ega Y* on eesti fraseoloogias väga produktiivne: *ei kihku ega kahku, ei kippu ega kõppu* 'ei ole midagi kuulda, täielik vaikus', *ei ole rege ega ratast* 'ei ole vahendeid', *ei pääse läbi hiir ega harakas* 'lähimatu', *ei keetu ega kannikat, ei ole kotis ega sopis* 'ei ole toiduraasugi', *ei saanud suhu ega silma* 'ei ole midagi söönud', *ei ole tegijat ega olijat* 'saamatu, oskamatu, abitu'.

2. Konstruktsioon *X ja Y: risti ja põigiti, risti ja rästi* 'igati, kõigiti' (Otsus oli risti ja rästi läbi kaalutud.), *kopsud ja maksad* 'kõik siseelundid', *luku ja riivi taga* 'väga salajas', *liha ja veri* 'veresugulane', *lihas ja veres* 'igiomane, sisse harjunud', *lihast ja luust läbi käima* 'tugevasti kellegi meeltele mõjuma', *uut ja vana tegema* 'tugevasti nuhtlema, nahutama', *logiseb tabast ja tapist* 'on täiesti korrast ära'.

3. Järjend *ei ole ammendav ka konstruktsioonis X või Y*, kus *või* vormistab ühendavat rinnastust: *võta või jäta, võtta või jätta* 'täpselt nii, täpselt kui' (Koer oli võta või jäta hunt), *nuta või naera* 'tee mis tahad, ei õnnestu', *võta heaks või pane pahaks* 'ei lähe korda kuulaja suhtumine asjasse', *ees või taga* 'mis sel vahet, see on ükskõik', *surm siin või Siberis* 'täiesti ükskõik, mis juhtub'.

4. Näivald täielikule loetelule on lähedased ka konstruktsioonid *iga-*komponendiga, kus *iga* otseseid tähendusi 'ükskõik milline üksik paljude omataoliste hulgast' ja 'igasugune, ükskõik missugune paljude erinevate hulgast' interpreteeritakse kui kõikehõlmavust: *iga hinna eest* 'tingimata, kõigest hoolimata', *iga juuksekarva otsas tilk* 'üleni tugevasti higinen', *iga ihukarvaga* 'kogu oma olemusega', *iga kandi pealt* 'igati, kõigiti' (Seda asja kaaluti iga kandi pealt.), *logiseb igast tapist* 'täiesti korrast ära', *igas tükis* 'igas mõttes, igati, kõigiti' (*igas tükis parem*).

Tsitaadi (sh vanasõna) teisenemine

Nagu eespool märgitud, võivad üht ja sama kujundimehhanismi järgivad keelendid leksikaliseeruda eri moel – polüseemse lekseemina, fraseologismina, vanasõnana. Kui mingi väljend on moodustatud teise põhjal, siis kõigil juhtudel viitab selle tähendus mingil viisil lähteväljendi semantikale (vt Baranov, Dobrovolski 2008: 39–40). Siia kuuluvad näiteks autoritsitaadid ja vanasõnade põhjal tekkinud fraseologismid. Näiteks fraseologismi *varnast võtta olema* 'käepärast, saadaval' aluseks on vanasõnad *Ega inimene varnast võtta ole* (EV 2090), *Egas mägi varnast võtta pole* (EV 7066).

Vanasõna ja fraseologismi ilmseim erinevus on selles, et vanasõnal on üldjuhul didaktiline, õpetlik, fraseologismil aga tähistav ülesanne (vt Krikmann 1997: 52 jj). Fraseologismid on vanasõnadega võrreldes tänu oma suhteliselt mitmekesisemale ja vabamale varieerumisele kasutuses tavalisemad ja elujõulisemad. Nagu näitab FESi materjal, saavad vanasõnade fragmentidest tihti iseseisvad idiomatilised keelendid (Õim 2005: 129 jj). Näiteks tuntud vanasõna *esimene vasikas läheb aia taha* (EV 698) on taandunud idioomiks *aia taha minema*, mille tekkeprotsessi võib kujutleda kaheetapilisena. Esimesel etapil leiab aset otsese tähendusega väljendi didaktiline üldistamine – 'sellel, kes proovib midagi teha, ei pruugi see esimesel katsel õnnestuda' ning tulemuseks on vanasõna tähenduses 'esimene katse ebaõnnestub'. Teisel etapil on reduktsiooni, lihtsustumise ja lühenemise käigus kahanenud väljendi vorm ja avardunud sisu ning selle tulemuseks on idioom *aia taha minema*, millel on suhteliselt lai ja üldine tähendus 'ebaõnnestuma'.

Autoritsitaatide ümbermõtestamisega on tegemist meile hästi tuttavate näidetega. Juhan Liivi jutustuses „Peipsi peal” hüüab uppumisest pääsenu: „Jaak, maa, kurat, jalad on juba põhjas!” Semantiliselt ümbermõtestatuna tunneme selle baasil tekkinud väljendit *jalad on põhjas* üldistatud tähenduses 'suur hädaoht on möödas'. Oskar Lutsu „Kevade” järgi tuntuks saanud *Kui Arno isaga koolimajja jõudis, olid tunnid juba alanud* on läbi teinud sedavõrd palju leksikaalseid modifikatsioone, et selle aktualisatsioonid, tekstikasutused oleks õigem üldistada süntaktiliseks malliks *kui N X-sse jõudis, oli Y juba alanud*. Algne tähendus 'Arno jäi kooli hiljaks' on teisenenud tähenduseks 'keegi on millegi alustamisel, millelegi jaole jõudmisel hilinenud, teistest maha jäänud', näiteks *Kui vahetusüliõpilane koju tagasi jõudis, oli eesti rahvas juba välja surnud* (www.via.ee/content/article/comments/1/nr/39). Või tuntud laulukesest pärit *jätke võtmed väljapoole*, mille algne tähendus sisaldas üleskutset igal ajal sõpru võõrustada, on teisendunud humoorikaks hoiatuseks halbade kavatsustega sissetungijate vastu: *Jutt võtmete väljapoole jätmisest varga tarbeks on muidugi liialdus, küll aga ei maksaks /.../* (www.tartu.postimees.ee/159266/).

Kuidas muutuvad fraseologismid?

Fraseologismide seas ei ole kuigi palju muutumatuid ehk klišeelisi idiomatilisi keelendeid (nt *nagu Jeeriku pasun* 'vali hää!; valju häälega

inimene'). Enamasti leiab neis aset mingi leksikaalne või grammatiline muutus. Fraseologismi tuumelemendi ehk kujundsõna formaalne muutumine on loomulik ja seletatav loova kognitiivse protsessina: keeleline loovus tuleneb meie suhtluseesmärgist kohandada keeletüksused keerukate ja pidevalt muutuvate mõistestamiste kodeerimiseks kontekstuaalselt sobivalt (Langlotz 2006: 175, 188). Fraseologismide areng näitab, et diakroonilisest aspektist võib ka mõistemetafoori kasutamata osade rakedamine päädida metafoorsete lekseemide leksikaalse teisenemisega: *kui oks tuule käes* 'ilma kaitseta, hoolitsuseta, näiteks vaeslaps'; *kui leht tuule käes* 'ebapüsiv, ebakindel, näiteks sõprus' ja *kui puu tormi käes* 'kahtlev, otsustusvõimetu'; *käed on kinni* 'saamatu, aeglane, 'hõivatud'; *käed on kõhus kinni* 'saamatu, aeglane' ja *käed on süles kinni* 'naine väikese lapsega hõivatud', *käed külmad* tähenduses 'surnud' ja *käed külmad kui surnul* 'külmad käed' (näited on pärit FESist).

Samas ei ole kõiki fraseologismi tekstilise kasutuse juhtumeid sugugi alati õige pidada leksikaliseerunuks. FESis näitavad seda üleskirjutused, mis pärinevad eri murdealadelt ja on suure ajalise distantsiga. Fraseologismide teisendid näitavad neid grammatilisi ja leksikaalseid mooduseid, kuidas üht või teist kujundit on eri murretes pika aja vältel kasutatud.

Kui otsetähenduses lekseemid saavad metafoorse tähenduse, ilma et nende endiga mingeid muutusi toimuks, siis metafoorsed lekseemid võivad teiseneda nii leksikaalselt (nt asenduvad fraasi osised) kui ka süntaktiliselt (nt muutub keelendi sõnaliik või süntaktiline funktsioon).

Kujundsõna formaalses teisenemises eristab Andreas Langlotz tavalist, juhuslikku ja pseudoteisenemist (Langlotz 2006: 177, 215, 216, 224).

Tavalise formaalse muutuse tulemusena tekivad kas 1) institutsionaliseerunud formaalsed teisendid, nagu *ei ole saba ega sarvi* > *saba ega sõrga* ~ *hända ei sarve* ~ *hända ega otsa* ~ *saba ega hända* ~ *suud ega saba*, või juurdunud ja toimiv mitmetähenduslikkus, nagu *käed lööma* 1. 'kihla vedama' > 2. 'kokku leppima'; 2) süsteemsed teisendid, nagu *mantlit pärima* > *mantlipärija*, *mantlipärimine*; *auku kaevama* > *augukaevaja*; *surm otsib laternatulega taga* > *otsib surma laternatulega taga*.

Institutsionaliseerunud formaalsetele teisenditele on iseloomulik korduvus, need on kognitiivselt juurdunud, ei sõltu kontekstist, on üldistatava jõuga. Süsteemseid formaalseid teisendeid iseloomustab regulaarne

morfosüntaktiline ja süntaktiline varieerumine. Need on sellised fraseologismi teisendid, mis on meie alateadvuses oleva kogemuse najal mõistetavad. Näiteks meie kognitiivses mälus seostub karu suure tugeva, koopas talveuinakut tegeva olendiga ning seetõttu ei teki meil tõrkeid mõista ja grammatiliselt õigesti kasutada *karu-võrdluste* teisendeid, metafoorseid liitsõnu *karujõud*, *karuramm*, *karukämmal*, *karuuni* 'raske uni', *karukolgas* 'kauge üksildane maakoht'. Või teine näide. Kui me teame vaid seda, et krokodill on suur roomaja, siis me ei saa aru, mida tähendab *krokodillipisaraid valama*. Kui aga alateadvuses on lisaks ka teadmus, et mõnedel loomad, krokodillil sealhulgas, avaneb soolanääre silmanurka ning sedakaudu vabaneb ta vee ja toiduga saadud soolade ülejääkidest, siis me ei arva ka, et need on emotsioonipisarad. Kandes selle teadmise inimsfääri, hakkame aimama ka sõnaühendi tähendust. Kui inimene ei vala ehtsaid pisaraid, siis teeskleb ta kurbust, kaastunnet või kahetsust, on silmakirjalik.

Samuti teab emakeelne eestlane, et enamasti kõigist verbidest saab moodustada teonime (liite *-mine* abil) ja tegijanime (liite *-ja* abil) ning ta oskab seda teadmist rakendada verbikesksete fraseologismide puhul: *lehma kauplema* (*Linna päevade üks korraldajatest .. ei soovinud esialgu täpselt kommenteerida, mil moel linna avaliku elu tegelased omavahel lehma kauplema hakkavad.* <http://epl.delfi.ee/news/eesti/eesti-uudiseid?id=50742214>) > *lehmakauplemine* 'poliitiliste kompromisside tegemine' > *lehmakaupleja* (*lehmakaupleja mentaliteet*). Tavaliselt eelistatakse kasutada mõnda grammatilist vormi, esitatud näite puhul on tavalisim *mine*-tuletis.

Juhusliku teisenemise tulemusena sünnivad kas 1) süsteemsed juhuslikud teisendid, nt *paneb põhja peale* > *pane põhi püsti* ~ *viska põhi peale* ~ *Põhi peale!* ~ *Põhi välja!*, 2) taotluslikud, teadlikud sõnamängud, nt *augutäide* > *auk ei tohi tühi olla* või 3) kogemata tekkinud valeteisendid ja keelevääratused, nt (naerab) *nii et vats vabiseb* > (naerab) *et kõht loksub*. Juhuslikud teisendid luuakse diskursiivsetel eesmärkidel ühe kindla kasutussündmuse käigus. Need on ajutised, neid piirab kontekst, milles need esinevad. Seetõttu ei saa juhuslikke teisendeid fikseerida, samuti ei saa nad kognitiivselt juurduda.

Fraseologismide juhuslike teisendite hulka kuuluvad ka sõnamängud (Langlotz 2006: 177, 199). Sõnamänguga on tegu näiteks siis, kui

fraseologismi kasutatakse meelega mitmetähenduslikult või kui fraseologismi kasutamisel tekib vastuolu selle konventsionaalse idiomaatilise tähendusega. (Langlotz 2006: 201). Näiteks *Manni läks Potile pissile* (Manni – Potilt mitte kaugel asuv asula. Poti – kõrtsikoht Vigalas). Oluline on, et mistahes uudne idiomaatiline konstruktsioon oleks kommunikatiivselt toimiv ja niivõrd konventsionaalne, et kuulaja suudaks selle kontekstile viitamise ja oma mälus salvestatud lingvistiliste skeemide abil ära tunda ja dekodeerida.

Fraseologismide pseudoteisendid on tõlgendatavad ainult sõnasõnalt, need ei aktiveeri idiomaatilist tähendust ega ole kasutus kontekstis äratuntavad, näiteks *teravad küüned* 'riiakas, kuri, tige' > (ära arva, et minu) *küüned on nürid*; *ämbrisse astuma* 'viga tegema, eksima' > *ämbrisse astumine* (tavaline teisenemine) > *ämbrikolin* (pseudoteisend). Viimast seob fraseologismiga üksnes sõna „ämber”, mis ilma verbita ei kannu idiomaatilist tähendust ning seetõttu ei ole ka metafoorse liitsõna tähendus lausetasandil äratuntav: *Valimislubaduste vaibumatu ämbrikolin* (Õhtuleht 13.02.2013), *Huvitav, et K-d ikka ämbrikolin saadab* (www.delfi.ee 11.06.2010). Samas ei saa välistada, et ajapikku võib ka mõnest värvikamast pseudoteisendist kujuneda omaette idioom või metafoorne sõnaühend.

Kokkuvõtteks

Fraseologismi sisuline terviklikkus prevaleerib vähemal või suuremal määral tema vormilise (grammatilise) liigenduse üle. Fraseologism koondab enda alla kõiki selle leksikaalse, morfosüntaktilise ja süntaktilise esinemise juhtumeid, on suhteliselt keeruline ja mitmekesine keeleainese kogum, millel on ligilähedane süntaktiline struktuur, enam-vähem sama tähendus ning sama mõisteline kujund. Mingi sageli esineva kujundi eri tahud võivad semantiliselt realiseeruda kas ligilähedase või erineva tähendusega väljendeis, mis kuuluvad kas samasse või erinevasse mõistevaldkonda (*ei tee teist nägugi; teeb näo nagu..., mis näo teeb; enne kukub säde tulest, kui kopikas tema taskust; nagu tulesäde; must nagu süsi; nagu süte peal*). Kujundituuma eristamise põhieesmärk on lahti kodeerida väljendi keskne kujund ning selle kaudu iseloomustada metafooride ülekandemehhanisme ja -suundi eesti keeles, leida üles ka väljendeis sadestunud meelegomusi, mis on eestlastele tüüpilised.

Fraseologismi idiomatiline kese, kujundituum, on vastavuses meie tavapäraste mõistestruktuuridega, kujundi tekkemehhanismiga ja sellega, kuidas kujundi lähtealuseks olev mõiste on leksikaalselt ja grammatiliselt vormistatud ning kui suure hulga lekseemidega kaetud. Seda arvesse võttes saamegi sama kujundelemendi kaudu koondada eri keeletasandite (kirjakeel-kõnekeel-murre) erinevad leksikaalsed või erineva grammatilise struktuuriga teisendid. Näiteks väljendid kujundsõnaga **latv**: *ladvast pehme, vares on latva tallanud*. Sama mõistet katvaid väljendeid, mis on tähistatud erinevate emotiivsete või stiililt erinevate nii kirjaku kui ka murdekeelsete sünonüümsete lekseemidega, on eesti vanemas fraseoloogias küllaga. Näiteks kujundsõna **sõel** alla koonduvad *ei seisa sõelas ega sarjas, tühjajutusari, saab sarjaga sauna viia* 'palju lapsi', *torgi nagu sarjapõhja, sõna sõglaga seljas, kuma kuud ega selita seula* 'taevasõel'.

Viidatud kirjandus

- Baranov, Dobrovolski 1996. = Баранов А. Н., Добровольский Д. О. Идиоматичность и идиомы. – Вопросы языкознания, 5, lk 51–64.
- Baranov, Dobrovolski 2008 = А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский. Аспекты теории фразеологии. Москва: Знак.
- Burger, Harald 2007/2010. Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen (Grundlagen der Germanistik 36). Berlin: Erich Schmidt. 240/239S.
- EV = Eesti vanasõnad I–IV. Toimetanud A. Krikmann ja I. Sarv. Tallinn: Eesti Raamat, 1980–1988 (vt <http://www.folklore.ee/rl/date/robotid/leht1.html>).
- Evans, Vivian 2007. A Glossary of Cognitive Linguistics. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- FES = Eesti fraseologismide elektrooniline alussõnastik. Koostanud A. Õim, K. Õim. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2011 (vt <http://www.folklore.ee/justkui/sonastik>).
- Korhonen, Jarmo. 2002. Typologien der Phraseologismen: Ein Überblick. In: D. Alan Cruse et al. (Hg.). Lexikologie. Ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen. Berlin, New York: De Gruyter, lk 402–407.
- Krikmann, Arvo 1997. Sisesevaateid folkloori lühivormidesse. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kuusi, Matti 1963. Sanaparsiston rakenneanalyyisin terminologiaa. – Virittäjä 4, lk 339–348.

- Langlotz, Andreas 2006. Idiomatic Creativity: A cognitive-linguistic model of idiom-representation and idiom-variation in English. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Õim, Katre 2005. Fraseologism *versus* kõnekäänd. – Toimetanud Mati Ereht. Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn: Emakeele Selts, lk 129–142.

Lisalugemist

- Lakoff, George, Mark Johnson 2011. Metafoorid, mille järgi me elame. Tallinn: TLÜ Kirjastus.
- Õim, Katre, Asta Õim 2011. Eesti fraseoloogia leksikograafiline areng. – Keel ja Kirjandus 11, lk 842–862.

OK